Genealogia i mechanizmy faszyzmu: od ideologii i mobilizacji społecznej do instytucjonalizacji władzy w świetle analizy Jasona Stanleya

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Tekst analizuje faszyzm jako złożone zjawisko obejmujące ideologię, ruch polityczny i model sprawowania władzy. Autor wyróżnia trzy poziomy rzeczywistości: psychologiczne przesłanki dominacji, procesy politycznej artykulacji namiętności oraz finalną instytucjonalizację w aparacie państwowym. Podkreślono, że faszyzm nie jest jedynie produktem konkretnych dyktatur XX wieku, lecz wynika z głębszych dyspozycji społecznych, takich jak kult siły czy resentyment. Poprzez interdyscyplinarne podejście – łączące socjologię, psychologię i historię – artykuł dąży do precyzyjnego zdefiniowania faszyzmu, ostrzegając przed inflacją pojęciową tego terminu w dyskursie publicznym. Celem jest zrozumienie mechanizmu przekształcania idei w systemową przemoc.

The text analyzes fascism as a complex phenomenon encompassing ideology, a political movement, and a model of exercising power. The author distinguishes three levels of reality: psychological premises of dominance, processes of political articulation of passions, and final institutionalization within the state apparatus. It is emphasized that fascism is not merely a product of specific 20th-century dictatorships, but results from deeper social dispositions, such as the cult of strength or ressentiment. Through an interdisciplinary approach—combining sociology, psychology, and history—the article aims to precisely define fascism, warning against the conceptual inflation of this term in public discourse. The goal is to understand the mechanism of transforming ideas into systemic violence.

Artykuł stanowi wielowymiarową analizę faszyzmu, który zostaje zdefiniowany nie jako statyczny system rządów, lecz jako dynamiczny proces przechodzący od sfery psychologicznych dyspozycji i mobilizacji emocjonalnej, przez organizację ruchu politycznego, aż po instytucjonalną dyktaturę państwową. Główna teza tekstu zakłada, że faszyzm wykracza poza ramy konkretnych reżimów historycznych; jest on splotem antyliberalnej ideologii i specyficznych praktyk komunikacyjnych, które mogą funkcjonować niezależnie od posiadania aparatu przymusu. Autor dowodzi, że fundamentem tego zjawiska jest mit palingenetyczny – wiara w konieczność radykalnego odrodzenia narodu po okresie domniemanego upadku – oraz zdolność do przekształcania zbiorowych namiętności i poczucia krzywdy w systemową przemoc. Poprzez zestawienie perspektyw historycznych, socjologicznych (m.in. Webera i Durkheima) oraz współczesnych analiz (Griffina, Paxtona czy Stanleya), tekst ukazuje mechanizmy, dzięki którym zwykłe potrzeby przynależności mogą zostać zinstrumentalizowane do budowy struktur totalnej dominacji, co czyni tę analizę aktualnym narzędziem do rozpoznawania współczesnych zagrożeń dla demokracji.

SŁOWA KLUCZOWE

genealogia faszyzmu | mechanizmy mobilizacji społecznej | instytucjonalizacja władzy | analiza Jasona Stanleya | palingeneza | kolonialny efekt bumerangu | panowanie charyzmatyczne | synteza antyliberalna | organicyzm polityczny | segmentacja moralna | dynamika przemocy politycznej | socjologia konfliktu | psychologia identyfikacji grupowej | legitymizacja władzy | struktury dominacji

Faszyzm jako wielowymiarowy splot ideologii, mobilizacji i instytucji

Faszyzm przed państwem, poza państwem i w państwie. O toksycznych mechanizmach zbiorowości, mobilizacji namiętności i granicach demokracji Genealogia faszyzmu. Od społecznych źródeł przemocy do narodzin ideologii politycznej i nowoczesnego państwa autorytarnego

Faszyzm należy do tych pojęć nauk społecznych, których znaczenie ukształtował nie tylko rozwój refleksji teoretycznej, lecz przede wszystkim doświadczenie historycznej katastrofy, polityczne spory interpretacyjne oraz moralne konsekwencje ludzkiej zdolności do organizowania przemocy. Jego problematyczność wynika z faktu, że określa on jednocześnie konkretną ideologię, rozpoznawalną historycznie rodzinę ruchów politycznych, sposób mobilizowania zbiorowości, model sprawowania władzy oraz zbiór praktyk instytucjonalnych – których intensywność i zasięg zmieniały się zależnie od warunków społecznych. W badaniach nad faszyzmem współistnieją zatem pytania o jego genezę, strukturę doktrynalną, funkcje psychologiczne, organizację polityczną i mechanizmy przekształcania społeczeństwa. Żadna pojedyncza perspektywa nie wyczerpuje złożoności tego przedmiotu; zjawisko, które zaczyna jako ruch kontestujący zastany porządek, może bowiem przeobrazić się w narzędzie jego destrukcji, by ostatecznie ustanowić własną, hierarchiczną i represyjną organizację życia zbiorowego.

Kluczowe znaczenie ma tutaj rozróżnienie pomiędzy faszyzmem jako historycznie określoną formacją polityczną a szerszym zespołem dyspozycji społecznych sprzyjających jego powstawaniu. Autorytarna uległość, skłonność do hierarchizacji, kult siły, zbiorowy narcyzm, resentyment, dehumanizacja przeciwnika i moralne usprawiedliwianie przemocy nie zostały wynalezione przez faszystów ani nie zniknęły wraz z upadkiem europejskich dyktatur pierwszej połowy XX wieku. Towarzyszyły one różnym społeczeństwom, systemom religijnym, stosunkom kolonialnym czy organizacjom militarnym przez znaczną część dziejów ludzkości. Historyczna odrębność faszyzmu polegała nie tyle na stworzeniu tych mechanizmów, co na ich szczególnym zespoleniu w projekcie rewolucyjnej przebudowy wspólnoty narodowej, podporządkowaniu jednostki wyobrażonemu organizmowi zbiorowemu oraz zastąpieniu pluralizmu politycznego porządkiem legitymizowanym przez mit jedności, odrodzenia i dziejowego przeznaczenia.

Tak zarysowany problem wymusza oddzielenie trzech poziomów rzeczywistości społecznej. Pierwszy obejmuje psychologiczne i kulturowe przesłanki dominacji, obecne nawet tam, gdzie nie istnieje zorganizowany ruch faszystowski. Drugi dotyczy procesów politycznej artykulacji tych przesłanek – momentu, w którym rozproszone namiętności, poczucie krzywdy i nieufność wobec instytucji zostają przekształcone w spójną tożsamość zbiorową, program działania i organizację dążącą do zdobycia władzy. Trzeci poziom odnosi się do instytucjonalizacji faszyzmu w aparacie państwowym; gdy kontrola nad prawem, administracją, policją, wojskiem, komunikacją i gospodarką pozwala przekształcić ideologiczne wyobrażenia w obowiązujące normy społeczne. Rozróżnienie to ma fundamentalne znaczenie metodologiczne: pozwala uznać istnienie faszystowskiej ideologii i ruchu bez konieczności występowania państwa faszystowskiego, nie prowadząc jednocześnie do utożsamienia każdego przejawu społecznej nietolerancji z faszyzmem.

Punktem wyjścia będzie zatem analiza faszyzmu jako zjawiska historycznie swoistego, lecz osadzonego w długich procesach kształtowania ludzkich zbiorowości. Wymaga to połączenia historii politycznej, socjologii konfliktu, antropologii kulturowej, psychologii społecznej, filozofii prawa, ekonomii instytucjonalnej oraz historii idei. Perspektywa interdyscyplinarna nie jest tu zabiegiem dekoracyjnym. Historyk rekonstruuje warunki powstania ruchów politycznych, politolog bada strukturę władzy i instytucji, socjolog wyjaśnia mechanizmy mobilizacji, psycholog analizuje procesy identyfikacji i podporządkowania, a filozof polityki ocenia normatywne przesłanki legitymizacji przymusu. Dopiero zestawienie tych porządków pozwala zrozumieć, jak idee stają się zbiorowymi przekonaniami, przekonania organizacjami, organizacje instytucjami, a instytucje narzędziami systemowej przemocy.

Rozpoznanie faszyzmu wymaga ponadto szczególnej dyscypliny epistemologicznej. W języku współczesnych sporów politycznych określenie to bywa synonimem brutalności, nietolerancji czy autorytaryzmu. Taka praktyka językowa, choć niekiedy motywowana realnym poczuciem zagrożenia, może prowadzić do inflacji pojęciowej. Jeśli każde naruszenie standardów demokratycznych lub każda radykalna ideologia zostaną nazwane faszyzmem, pojęcie to traci zdolność rozróżniania jakościowo odmiennych zjawisk. Z drugiej strony ograniczenie go wyłącznie do reżimów Mussoliniego czy Hitlera uniemożliwiłoby porównawcze badanie ruchów rozwijających się w innych warunkach historycznych. Problem nie sprowadza się więc do wyboru między definicją wąską a szeroką, lecz do sformułowania kryteriów identyfikacyjnych, które pogodzą historyczną precyzję ze współczesną użytecznością analityczną.

Etymologia faszyzmu jako narzędzie legitymizacji władzy

Etymologia słowa „faszyzm” odsyła do włoskiego fascio, oznaczającego wiązkę lub zrzeszenie, a także do łacińskiego fasces – pęku rózg z toporem. W starożytnym Rzymie był on noszony przez liktorów jako symbol władzy konkretnych urzędników, odwołując się do autorytetu magistratury i prawa do stosowania przymusu.

Późniejsze przejęcie tego znaku przez włoski faszyzm nie było jednak zwykłym powrotem do antyku. Był to świadomy zabieg politycznej reinterpretacji, w ramach którego rzymskie wyobrażenia państwowej potęgi i jedności podporządkowano nowoczesnemu projektowi nacjonalistycznemu. Wiązka rózg stała się metaforą: siła zespolonej zbiorowości miała przewyższać możliwości jednostek, a polityczna jedność stała się wartością uzasadniającą podporządkowanie

wszelkich interesów jednemu ośrodkowi przywództwa. Historia tego symbolu pokazuje jednocześnie, jak ryzykowne jest wywodzenie genezy ideologii wyłącznie z etymologii.

Warto bowiem pamiętać, że przed powstaniem ruchu Mussoliniego określenia fasci używano także w odniesieniu do organizacji robotniczych i środowisk o zupełnie innych orientacjach ideowych. Przykładem są Fasci Siciliani – działający na Sycylii w latach 90. XIX wieku ruch społeczny, którego postulaty dotyczyły przede wszystkim reform agrarnych i poprawy warunków pracy.

Symbolika i mit jako narzędzia legitymizacji

Samo występowanie nazwy odwołującej się do wiązki lub zrzeszenia nie oznaczało zatem przynależności do ideologii faszystowskiej. Dopiero praktyka ruchu Mussoliniego trwale powiązała to słownictwo z nową formacją polityczną. Rozróżnienie to jest istotne, gdyż dowodzi, że pojęcia polityczne nie posiadają niezmiennej substancji ukrytej w ich etymologii. Ich znaczenie wyłania się z konfliktów historycznych, instytucjonalnego użycia, praktyk społecznych oraz procesów nadawania symbolom nowych treści. Z perspektywy semiotyki politycznej przejęcie rzymskich symboli było przykładem konstruowania ciągłości między odległą przeszłością a nowoczesnym ruchem. Włoski faszyzm potrzebował bowiem nie tylko programu, lecz przede wszystkim opowieści, która przekonałaby społeczeństwo o uczestnictwie w realizacji historycznego przeznaczenia. Mit starożytnego Rzymu pozwolił przedstawić współczesny projekt imperialny jako odzyskiwanie utraconej wielkości; symbole, ceremonie i architektura stały się z kolei instrumentami emocjonalnego utożsamiania obywateli z państwem.

W kategoriach antropologicznych mamy tu do czynienia z procesem przekształcania dziedzictwa kulturowego w zasób politycznej legitymizacji. Przeszłość przestaje być przedmiotem krytycznego poznania, a zostaje podporządkowana potrzebie wytworzenia zbiorowej wyobraźni – takiej, w której narodowa wielkość jawi się jako rzeczywistość utracona, możliwa do odzyskania dzięki posłuszeństwu i mobilizacji. Tego rodzaju wykorzystanie historii nie jest wyłączną domeną faszyzmu. Odwołania do chwalebnych przodków czy symboliki państwowej występują również w systemach demokratycznych, ruchach emancypacyjnych oraz projektach budowania tożsamości narodowej. O swoistości faszystowskiej instrumentalizacji przeszłości decyduje jednak jej powiązanie z konkretną wizją przyszłości: rewolucyjnym odrodzeniem narodu, radykalnym ograniczeniem pluralizmu, ustanowieniem hierarchii przynależności i podporządkowaniem praw jednostki interesowi wspólnoty, definiowanemu przez ruch polityczny. Historyczny symbol staje się tu elementem szerszej struktury ideologicznej, której istotę Roger Griffin objaśniał później za pomocą pojęcia palingenezy, oznaczającego odrodzenie przez przezwyciężenie domniemanego

upadku. Powstanie faszyzmu na początku XX wieku pozostaje jednak niezrozumiałe bez uwzględnienia głębokich przemian zachodzących w społeczeństwach europejskich od drugiej połowy XIX stulecia.

Kryzys więzi społecznych a mechanizmy legitymizacji władzy charyzmatycznej

Industrializacja, urbanizacja i rozwój kapitalizmu przemysłowego, obok umasowienia szkolnictwa, postępującej sekularyzacji oraz rozszerzania praw politycznych, zasadniczo zmieniły strukturę tradycyjnych wspólnot. Rozpadowi dawnych więzi stanowych, lokalnych i religijnych towarzyszyło powstawanie nowych form identyfikacji klasowej oraz narodowej. Podczas gdy liberalny konstytucjonalizm zakładał coraz szerszy udział jednostek w życiu publicznym, rozwój ruchów robotniczych i socjalistycznych ujawniał napięcia wynikające z nierównego podziału dochodów, własności i wpływów politycznych. Jednocześnie nacjonalizm – początkowo będący ideą emancypacji ludów i konstytuowania suwerenności obywatelskiej – w niektórych środowiskach przybierał postać organicystyczną, etnicznie ekskluzywną i imperialną. Napięcie między obietnicą indywidualnej autonomii a pragnieniem zbiorowej jedności stało się jednym z fundamentalnych problemów europejskiej nowoczesności.

W socjologii Émile'a Durkheima przemiany te można analizować poprzez przejście od solidarności mechanicznej do organicznej. Ta pierwsza opiera się na podobieństwie uczestników wspólnoty, wspólnych przekonaniach i jednolitym porządku moralnym; druga zaś wynika ze społecznego podziału pracy oraz wzajemnej zależności jednostek pełniących odmienne funkcje. Rozwój nowoczesnego społeczeństwa nie polegał więc jedynie na uwolnieniu jednostki z okowów tradycji, lecz wiązał się z koniecznością wypracowania nowych form moralnej integracji. W warunkach gwałtownych przemian i osłabienia regulacji społecznych mógł pojawić się stan anomii – zakłócenie normatywnej orientacji jednostek. Nie oznacza to jednak, że z teorii Durkheima można wyprowadzać prostą zależność między anomią a faszyzmem.

Wartość tej perspektywy polega raczej na ukazaniu, że wzrost złożoności społecznej rodzi zapotrzebowanie na mechanizmy integracyjne, które – zależnie od kontekstu instytucjonalnego i kulturowego – mogą przybierać formy demokratyczne, solidarnościowe, nacjonalistyczne lub autorytarne. Tu pojawia się problem kluczowy dla historycznej genezy faszyzmu: dlaczego niektóre społeczeństwa w obliczu kryzysu więzi wytwarzają demokratyczne mechanizmy solidarności, podczas gdy inne stają się podatne na politykę narodowego odrodzenia opartą na podporządkowaniu i przemocy. Perspektywa Durkheimowska wymaga uzupełnienia o Weberowską

socjologię władzy, gdyż sama potrzeba integracji nie wyjaśnia źródeł legitymizacji przywództwa. Max Weber odróżniał panowanie tradycyjne, legalno-racjonalne i charyzmatyczne, wskazując, że posłuszeństwo może opierać się na uświęconym zwyczaju, wierze w prawomocność reguł albo przekonaniu o nadzwyczajnych właściwościach lidera. Faszyzm z niezwykłą intensywnością wykorzystał możliwość przeciwstawienia charyzmatycznego przywództwa bezosobowym procedurom prawnym.

Przywódca miał uosabiać zdolność do przełamania kryzysu, podejmowania rozstrzygających działań i przywrócenia wspólnocie poczucia historycznej sprawczości. Charyzma polityczna nie jest jednak cechą obiektywnie istniejącą w osobowości lidera, która automatycznie oddziałuje na tłumy. W ujęciu Weberowskim jej skuteczność zależy od społecznego uznania szczególnej misji przywódcy – a więc od relacji między osobą roszczącą sobie prawo do przewodzenia a zbiorowością gotową to prawo zaakceptować. Faszyzm stworzył specyficzną technologię społecznego wytwarzania charyzmy, obejmującą ceremonie, rytuały, symbolikę, mobilizację uliczną, propagandę wizualną oraz teatralizację decyzji politycznych.

Instytucjonalne ograniczenia władzy przedstawiano jako przeszkody w realizacji autentycznej woli narodu, podczas gdy przywódca zyskiwał status jej uprzywilejowanego interpretatora. Prawomocność przestała wynikać z procedur, a zaczęła być uzasadniana domniemaną jednością lidera, ruchu i wspólnoty narodowej. Taki model panowania wymagał jednak wcześniejszej zmiany języka politycznego. W znacznej części XIX-wiecznej tradycji liberalnej społeczeństwo ujmowano jako wspólnotę jednostek wyposażonych w prawa, których realizację godzi się poprzez instytucje przedstawicielskie i konstytucyjne ramy władzy. Radykalny nacjonalizm organicystyczny przeciwstawił temu wyobrażenie narodu jako organizmu posiadającego własną wolę, przeznaczenie i hierarchię funkcji. Organicyzm polityczny pozwolił przedstawić indywidualną autonomię jako zagrożenie dla integralności całości, pluralizm jako oznakę rozkładu, a konflikt interesów jako patologię. Metafora organizmu niosła konkretne konsekwencje normatywne: skoro całość ma pierwszeństwo przed częściami, sprzeciw jednostki można zakwalifikować jako działanie przeciwko wspólnocie.

Nie oznacza to, że każda organicystyczna koncepcja społeczeństwa prowadzi do faszyzmu. Tradycja filozoficzna zna modele wspólnoty jako funkcjonalnej całości, które nie zakładają eliminacji praw jednostki ani przemocy wobec odmienności. Decydująca zmiana następuje wtedy, gdy metafora społecznego organizmu łączy się z przekonaniem o konieczności oczyszczenia wspólnoty i ustanowienia jednolitego przywództwa poprzez wykluczenie grup uznanych za obce jej naturze. Wówczas opis zależności społecznych staje się normatywnym uzasadnieniem dominacji, a

biologizujące wyobrażenia zdrowia, choroby, degeneracji i odrodzenia zaczynają pełnić funkcję instrumentów hierarchizacji ludzi.

Faszyzm jako synteza antyliberalna a rola praktyki

Badania Zeeva Sternhella nad intelektualną genezą faszyzmu rzuciły światło na znaczenie prądów ideowych rozwijających się jeszcze przed I wojną światową, zwłaszcza we Francji i we Włoszech. Sternhell dowodził, że faszyzm nie był jedynie reakcyjną odpowiedzią konserwatywnych elit na rewolucję bolszewicką; wiele jego fundamentalnych elementów wykształciło się wcześniej, na styku radykalnego nacjonalizmu, rewizjonistycznych nurtów socjalizmu oraz rewolucyjnego syndykalizmu.

Istotą tego procesu było poszukiwanie politycznej alternatywy zarówno dla liberalnego indywidualizmu, jak i ortodoksyjnego marksizmu. Faszyzm przybrał zatem formę swoistej syntezy antyliberalnej, która odrzucała marksistowską ideę walki klas jako główny mechanizm przemiany społecznej, zachowując jednocześnie rewolucyjny język mobilizacji i aktywizmu w celu przezwyciężenia zastanego porządku. Znaczenie tej interpretacji polega na zakwestionowaniu uproszczonego przekonania, że faszyzm był po prostu szczególnie represyjną odmianą tradycyjnego konserwatyzmu. W programach faszystowskich widoczna była bowiem ambicja radykalnego przekształcenia społeczeństwa i stworzenia nowej kultury politycznej poprzez wychowania nowego typu człowieka, podporządkowanego dyscyplinie zbiorowej i gotowego do poświęceń dla narodu.

Konserwatyzm, przywiązany do ciągłości instytucji i odziedziczonych norm, pozostawał w wielu aspektach odmienny od faszystowskiego aktywizmu rewolucyjnego. Historyczne sojusze faszystów z elitami konserwatywnymi nie powinny zatem przesłaniać rzeczywistych napięć doktrynalnych między tymi środowiskami; choć faszyzm mógł posługiwać się retoryką obrony ładu, dążył równocześnie do głębokiej reorganizacji stosunków społecznych.

Interpretacja Sternhella spotkała się jednak z istotną krytyką metodologiczną. David D. Roberts w artykule "How Not to Think about Fascism and Ideology" z 2000 roku wskazywał na ograniczenia wyjaśniania faszyzmu głównie przez jego intelektualne antecedencje. Sam fakt występowania określonych idei u wcześniejszych myślicieli nie rozstrzyga o przyczynach powstania konkretnego ruchu politycznego ani o tym, jak idee te zostają przełożone na praktykę instytucjonalną. Genealogia doktrynalna może wyjaśnić pochodzenie języka i wyobrażeń, lecz nie zastąpi badań nad organizacją polityczną, strukturą klasową, dynamiką przemocy czy zachowaniem elit.

Zastrzeżenie to dotyka szerszego problemu relacji między historią idei a historią społeczną. Myśl polityczna nie funkcjonuje w próżni społecznej i nie przenosi się bezpośrednio z traktatów filozoficznych do instytucji państwa. Jej recepcja zależy od organizacji, interesów oraz konfliktów. Idee zyskują realne znaczenie polityczne dopiero wtedy, gdy konkretne środowiska nadadzą im organizacyjną trwałość i powiążą je z praktycznymi strategiami działania. Z tego względu badania nad faszyzmem wymagają zarówno rekonstrukcji tradycji intelektualnych, jak i analizy warunków, w których abstrakcyjne koncepcje narodu czy przywództwa stają się elementami masowej praktyki politycznej.

Faszyzm jako produkt selektywnej recepcji idei i doświadczenia wojennego

Szczególnie interesujący pozostaje problem recepcji poglądów Georgesa Sorela, francuskiego myśliciela związanego z tradycją rewolucyjnego syndykalizmu. W **Réflexions sur la violence** z 1908 roku Sorel analizował rolę mitu społecznego i przemocy w mobilizacji zbiorowej; mit strajku generalnego traktował jako wyobrażenie zdolne integrować wolę uczestników ruchu robotniczego. Nie należy jednak utożsamiać koncepcji Sorela z późniejszym faszyzmem ani automatycznie przypisywać jej doktryny totalitarnego państwa. Kluczowy jest tutaj proces selektywnej recepcji: niektóre środowiska nacjonalistyczne przejmowały z radykalnej myśli socjalistycznej język aktywizmu, przemocy i moralnego odrodzenia, nadając mu jednak zupełnie inny cel polityczny. W miejsce emancypacji klasy pracującej pojawiła się idea mobilizacji całego narodu, a konflikt klasowy ustąpił miejsca przeciwstawieniu własnej wspólnoty wrogom wewnętrznym i zewnętrznym.

Podobną ostrożność należy zachować przy analizowaniu wpływu Friedricha Nietzschego, Gustave'a Le Bona, Vilfreda Pareta czy Georgesa Sorela na wyobraźnię polityczną epoki. Elementy ich twórczości bywały wykorzystywane przez środowiska antyliberalne, lecz samo istnienie tych zapożyczeń nie upoważnia do uznawania całych systemów filozoficznych za bezpośrednie programy faszystowskie. Nietzscheańska krytyka moralności stadnej, teoria krążenia elit Pareta czy psychologia tłumu Le Bona należą do odmiennych porządków intelektualnych i mają własne założenia oraz historię recepcji. Ich selektywne wykorzystanie w polityce stanowi odrębny problem badawczy.

Mechanizm ten pokazuje, że doktryny polityczne mogą powstawać poprzez rekontekstualizację wcześniejszych pojęć, nawet jeśli nowe zastosowanie pozostaje w napięciu z pierwotnymi intencjami autorów. Faszyzm historyczny nie był więc prostą konsekwencją jednej szkoły

filozoficznej i nie posiadał jednego intelektualnego założyciela, który odgrywałby rolę porównywalną do tej, jaką Karol Marks odegrał w historii marksizmu. Jego ideologiczna tożsamość formowała się poprzez selektywne łączenie radykalnego nacjonalizmu, antyparlamentaryzmu, aktywizmu rewolucyjnego, kultu przemocy, wyobrażeń organicystycznych i idei narodowej regeneracji. W przeciwieństwie do systematycznych doktryn filozoficznych faszyzm potrafił sprawnie dostosowywać deklaracje do zmiennych interesów politycznych, a praktyka często poprzedzała późniejsze uzasadnienie ideologiczne. Nie oznacza to jednak, że był on zjawiskiem pozbawionym treści doktrynalnej; brak spójnego systemu filozoficznego nie jest równoznaczny z tezą o ideowej przypadkowości.

Znaczna część historycznych faszyzmów podzielała bowiem przekonanie o kryzysie narodu, konieczności przezwyciężenia jego upadku, nadrzędności wspólnoty nad jednostką oraz potrzebie nowego przywództwa i legitymizacji przemocy jako środka regeneracji społecznej. Zmienność programów gospodarczych czy stosunków z Kościołami nie znosiła fundamentalnego napięcia pomiędzy faszystowską wizją jedności a liberalną zasadą pluralizmu.

Przełom nastąpił wraz z I wojną światową, która w latach 1914–1918 doprowadziła do masowej mobilizacji militarnej, gospodarczej i administracyjnej społeczeństw europejskich. Konflikt ten zasadniczo zmienił relacje między państwem a obywatelami – w imię wojennej konieczności podporządkowano produkcję, transport i zasoby ludzkie celom militarnym. Miliony ludzi włączono w organizacje oparte na dyscyplinie, hierarchii, bezwzględnym posłuszeństwie i stałym doświadczeniu zagrożenia życia. Jednocześnie propaganda nadawała wojnie wymiar moralny, przedstawiając poświęcenie jednostki jako najwyższą cnotę obywatelską.

Doświadczenie wojenne stworzyło nowe zasoby symboliczne i psychologiczne, które późniejsze ruchy faszystowskie uczyniły fundamentem własnej mobilizacji. Historyk George L. Mosse, rozwijając koncepcję brutalizacji życia politycznego po I wojnie światowej, zwracał uwagę na znaczenie kultury kombatanckiej, rytuałów pamięci i wyobrażeń heroicznego poświęcenia. Doświadczenie frontowe utwierdzało w przekonaniu, że walka i gotowość do śmierci mają szczególną wartość moralną, a polityka w czasie pokoju powinna zachować intensywność i bezkompromisowość konfliktu wojennego.

Przemoc regeneracyjna i kryzys instytucjonalny jako fundamenty faszyzmu

Taka postawa ułatwiała przekształcanie przeciwników politycznych w wrogów, wobec których nie obowiązują zwyczajne normy współżycia obywatelskiego. Jednocześnie sama teza o powszechnej brutalizacji społeczeństw powojennych pozostaje przedmiotem dyskusji; doświadczenie wojny nie prowadziło bowiem do jednolitych reakcji – znaczna część kombatantów zaangażowała się później w ruchy pokojowe, demokratyczne i antyfaszystowskie.

Wojna stworzyła zatem warunki do radykalizacji, lecz nie determinowała ich wykorzystania. Kluczowym czynnikiem odróżniającym faszystowską recepcję doświadczeń wojennych było nadanie przemocy znaczenia regeneracyjnego. Zamiast postrzegać wojnę wyłącznie jako katastrofę, której należy zapobiec w przyszłości, radykalni nacjonaliści przedstawiali ją jako doświadczenie oczyszczające, zdolne uwolnić człowieka od indywidualizmu, mieszczańskiej wygody i moralnej słabości. Żołnierz stawał się wzorem obywatela przyszłego państwa – jego wartość wyznaczała nie autonomia intelektualna, lecz zdolność do zdyscyplinowanego uczestnictwa w działaniu zbiorowym. Przeniesienie etosu wojskowego do polityki cywilnej pozwalało kwestionować sens parlamentarnych kompromisów, pluralizmu i negocjacji społecznych. Przeciwnik przestał być reprezentantem odmiennego interesu czy światopoglądu; stał się przeszkodą na drodze historycznej misji narodu.

Społeczne konsekwencje I wojny światowej wykraczały jednak daleko poza kulturę frontową. Upadek monarchii Habsburgów, Hohenzollernów i Romanowów, rewolucja rosyjska, zmiany granic, hiperinflacja, masowe migracje oraz trudności z reintegracją weteranów wytworzyły wyjątkowo niestabilne środowisko polityczne. W wielu państwach porządek konstytucyjny nie był wystarczająco zakorzeniony społecznie, by skutecznie łagodzić gwałtowne konflikty interesów. Obok procesów demokratyzacji rozwijały się ruchy rewolucyjne i kontrrewolucyjne, organizacje paramilitarne oraz radykalne partie nacjonalistyczne. Pojawienie się faszyzmu było jednym z możliwych rezultatów tej konfiguracji; jego specyfiki nie da się sprowadzić jedynie do kryzysu ekonomicznego, kultury militarnej czy samego nacjonalizmu.

Istotnym elementem tego procesu była zmiana postrzegania politycznej sprawczości. W społeczeństwie doświadczającym gwałtownego załamania hierarchii obietnica zdecydowanego działania wydawała się bardziej wiarygodna niż złożone programy reform instytucjonalnych. Ruch faszystowski przedstawiał własną zdolność do działania jako substytut legitymacji proceduralnej, a fizyczną obecność zorganizowanych zwolenników w przestrzeni publicznej jako dowód reprezentowania autentycznej wspólnoty narodowej. Marsze, demonstracje, zbiorowe przysięgi,

paramilitarne mundury i akty przemocy nie były w tym modelu jedynie środkami nacisku. Służyły one również performatywnego wytwarzania politycznej rzeczywistości, pozwalając uczestnikom doświadczyć własnej siły, solidarności i podporządkowania przywództwu. W tej perspektywie kluczowa staje się zależność między emocjonalnym przeżyciem zbiorowości a strukturą organizacyjną ruchu. Wspólna przemoc może wzmacniać poczucie przynależności, tworzyć więzi oparte na przekraczaniu norm i utrudniać późniejsze opuszczenie organizacji.

Mechanizm ten wymaga analizy psychologicznej i socjologicznej. Nie należy go bowiem utożsamiać z naturalną właściwością wszystkich grup ludzkich, lecz uznać za jedną z dróg budowania lojalności i gotowości do eskalacji w organizacjach radykalnych. W przypadku faszyzmu historycznego znaczenie przemocy było szczególnie duże – nie była ona incydentalnym skutkiem konfliktu, lecz elementem tożsamości ruchu, źródłem prestiżu jego członków oraz instrumentem zdobywania wpływów społecznych.

Włochy po I wojnie światowej dostarczają szczególnie wartościowego materiału do analizy zależności między kryzysem politycznym a powstawaniem ruchów faszystowskich. Państwo włoskie znalazło się w gronie zwycięzców, lecz znaczna część środowisk nacjonalistycznych uznawała zyski terytorialne za niewspółmierne do poniesionych strat. Hasło vittoria mutilata, czyli „okaleczonego zwycięstwa", upowszechniało przekonanie o historycznej krzywdzie narodu, którego poświęcenie zostało zlekceważone przez mocarstwa i nieudolne elity krajowe. Narracja ta wykraczała poza dyplomatyczne spory o granice; pozwalała przedstawić istniejący porządek polityczny jako źródło narodowego upokorzenia i przeszkodę w odzyskaniu zbiorowej godności. Z perspektywy teorii palingenetycznego ultranacjonalizmu był to jeden z komponentów mitu odrodzenia wspólnoty po okresie domniemanego upadku. Niepewność geopolityczna współistniała z głębokimi napięciami gospodarczymi: inflacja, bezrobocie, problem reintegracji kombatantów oraz wzrost konfliktów pracowniczych systematycznie osłabiały legitymację liberalnych instytucji.

Przemoc i chaos jako narzędzia legitymizacji władzy

W latach 1919–1920, znanych jako biennio rosso, Włochy stały się areną intensywnej mobilizacji robotników i chłopów. Masowe strajki, okupacje zakładów przemysłowych oraz spory agrarne, napędzane m.in. echem rewolucji bolszewickiej w Rosji, wywołały głęboki niepokój wśród właścicieli ziemskich, przedsiębiorców i konserwatywnych elit, którzy obawiali się rewolucyjnej przebudowy stosunków własnościowych.

Konflikt społeczny nie był jednak prostym starciem dwóch jednolitych bloków. Składały się na niego liczne organizacje i konkurencyjne strategie polityczne, których radykalizacja stopniowo

paraliżowała zdolność państwa do pokojowego rozstrzygania sporów. Benito Mussolini, wykorzystując doświadczenie w ruchu socjalistycznym oraz późniejszy rozłam z jego antywojenną linią, uczynił z tej niestabilności fundament nowej organizacji. 23 marca 1919 roku w Mediolanie powstały Fasci Italiani di Combattimento. Ich początkowy program był eklektyczny: łączył nacjonalizm i republikanizm z antyestablishmentowym impulsem oraz postulatami społeczno-reformatorskimi, takimi jak rozszerzenie praw wyborczych czy ograniczenie wpływów dotychczasowych elit.

Przekształcenie ruchu w listopadzie 1921 roku w Narodową Partię Faszystowską (Partito Nazionale Fascista) oznaczało kolejny etap jego instytucjonalnego zakorzenienia. Z metodologicznego punktu widzenia kluczowa jest tutaj ewolucja programu Mussoliniego. Autor książki podkreśla, że historycznie błędne byłoby postrzeganie włoskiego faszyzmu jako ruchu, który od początku posiadał kompletny i niezmienny plan budowy państwa autorytarnego. Wiele pierwotnych postulatów porzucono lub zreinterpretowano, by dopasować je do bieżącej strategii zdobywania władzy. Radykalizm społeczny wczesnej fazy ustąpił miejsca sojuszowi z siłami dążącymi do ochrony istniejącego ładu własnościowego. Ta zmienność nie oznaczała jednak ideowej przypadkowości.

Utrzymywano bowiem stałą koncepcję polityki jako aktywności opartej na energii, dyscyplinie i mobilizacji, przy jednoczesnym uznaniu nadrzędności narodu nad interesami klasowymi. Kluczowym narzędziem ruchu stały się organizacje squadristi – bojówki atakujące siedziby związków zawodowych, spółdzielnie i instytucje pracownicze. Przemoc ta pełniła podwójną funkcję: bezpośrednio eliminowała fizycznie opozycję i niszczyła jej zaplecze, a pośrednio obnażała słabość liberalnego państwa, które nie potrafiło skutecznie egzekwować monopolu legalnego przymusu.

Prezentując bojówki jako jedynych obrońców przed rewolucją, faszyści zyskali poparcie elit gospodarczych i politycznych. Tutaj ujawnia się mechanizm kluczowy dla całej historii faszyzmu: organizacja, która sama współtworzy atmosferę chaosu, może następnie przedstawić własne umocnienie jako jedyny warunek przywrócenia bezpieczeństwa. Choć nie każda radykalizacja konfliktu wynika z intencjonalnego siania zamętu, w przypadku włoskiego faszyzmu działalność bojówek dowodzi istnienia schematu, w którym przemoc pozapaństwowa służyła jednocześnie do osłabiania instytucji i jako argument za przekazaniem władzy siłom deklarującym zaprowadzenie porządku. Faszyści wykorzystali asymetrię: domagali się ochrony przed niebezpieczeństwem, w którego kreowaniu sami brali udział.

Proces przejmowania władzy przez Mussoliniego nie był ani zwykłym zwycięstwem wyborczym, ani klasycznym zamachem stanu. Marsz na Rzym w październiku 1922 roku był demonstracją presji

pozainstytucjonalnej, której ostateczny sukces zależał od decyzji osób już zasiadających u sterów władzy.

Stopniowa faszyzacja instytucji państwowych

Król Wiktor Emanuel III odmówił zatwierdzenia działań mających na celu powstrzymanie faszystowskiej mobilizacji i powierzył funkcję premiera Mussoliniemu. Stało się to w ramach monarchii konstytucyjnej, której instytucje nie zostały zniesione z dnia na dzień. Nowy szef rządu początkowo kierował gabinetem koalicyjnym, współpracując z przedstawicielami tradycyjnych środowisk politycznych.

To rozstrzygnięcie historyczne ma kluczowe znaczenie dla pytania o możliwość istnienia faszyzmu bez autorytarnego państwa. Między marcem 1919 a październikiem 1922 roku włoski faszyzm funkcjonował jako ruch polityczny i organizacja stosująca przemoc; dążył do przejęcia władzy, nie dysponując jeszcze własnym aparatem państwowym. Powołanie Mussoliniego na premiera nie oznaczało natychmiastowej i pełnej faszyzacji ustroju. Proces ten przebiegał etapowo: poprzez przejmowanie instytucji, zmianę zasad konkurencji politycznej, podporządkowanie aparatu przymusu oraz stopniową likwidację możliwości legalnego działania przeciwników. Oznacza to, że faszyzm jako ruch, faszyzm uczestniczący w rządzeniu i dojrzały reżim faszystowski stanowią historycznie i analitycznie odróżnialne postacie tego samego procesu politycznego.

W latach 1922–1924 dokonywała się stopniowa przebudowa relacji między partią faszystowską a państwem. Utworzenie Wielkiej Rady Faszystowskiej, podporządkowanie organizacji paramilitarnych nowym formom instytucjonalnym oraz reforma systemu wyborczego zwiększały zdolność ruchu do instrumentalnego wykorzystywania struktur publicznych. Szczególną rolę odegrała ustawa Acerba z 1923 roku, która przewidywała przyznanie dwóch trzecich mandatów liście z największą liczbą głosów, pod warunkiem przekroczenia progu 25 procent.

Mechanizm ten, działający w atmosferze przemocy i zastraszania, istotnie zmieniał strukturę konkurencji politycznej, umożliwiając przekształcenie poparcia wyborczego w nieproporcjonalnie silną dominację parlamentarną. Choć w wyborach z kwietnia 1924 roku lista rządowa osiągnęła przygniatającą przewagę, legalistyczna forma głosowania nie oznaczała zachowania warunków swobodnej rywalizacji. Z perspektywy nauki o państwie szczególnie istotna jest możliwość przekształcania instytucji demokratycznych bez ich formalnego zniesienia. Ustawa wyborcza, stanowisko premiera, parlament czy administracja nie są demokratyczne automatycznie tylko dlatego, że zachowują swoje nazwy i część dawnych procedur. Ich rzeczywista funkcja zależy od układu wzajemnych ograniczeń, zakresu pluralizmu, niezależności kontroli oraz zdolności

społeczeństwa do pokojowego kwestionowania decyzji władzy. Jeśli system wyborczy gwarantuje dominację jednemu obozowi, a opozycja jest zastraszana, legalne instrumenty ustrojowe mogą stać się narzędziami w procesie demontażu demokratycznej prawomocności.

Faszyzm jako proces: od mobilizacji ruchowej do instytucjonalnej dyktatury

Zabójstwo socjalistycznego deputowanego Giacoma Matteottiego 10 czerwca 1924 roku, poprzedzone jego parlamentarnym wystąpieniem przeciwko przemocy i nadużyciom wyborczym, stało się jednym z najważniejszych wydarzeń ujawniających rzeczywistą naturę faszystowskiej transformacji. Kryzys polityczny wywołany tą zbrodnią nie doprowadził jednak do odsunięcia Mussoliniego od władzy. Przeciwnie – w obliczu nieskutecznego oporu instytucjonalnego i utrzymującego się poparcia kluczowych ośrodków politycznych, przywódca faszystów zdołał przejść do kolejnej fazy konsolidacji. Wystąpienie Mussoliniego w Izbie Deputowanych 3 stycznia 1925 roku uznaje się za moment symbolicznego i politycznego przełomu, po którym przyspieszono budowę otwartej dyktatury. Ustawodawstwo z kolejnych lat systematycznie ograniczało swobody polityczne, niezależność prasy, działalność opozycji oraz możliwość skutecznej kontroli władzy wykonawczej.

Przypadek włoski stanowi zatem argument przeciwko postrzeganiu faszyzmu wyłącznie jako gotowego ustroju autorytarnego. Faszyzm historyczny kształtował się i zdobywał wpływy w państwie, którego porządek formalny różnił się jeszcze od późniejszej dyktatury. Ruch faszystowski nie potrzebował początkowo monopolu na stanowienie prawa; potrafił bowiem oddziaływać na społeczeństwo poprzez organizację partyjną, propagandę, przemoc pozapaństwową, sojusze gospodarcze i presję wywieraną na istniejące instytucje. Dopiero późniejsze przejęcie aparatu państwowego nadało tym praktykom trwałość i powszechną skuteczność.

Z punktu widzenia teorii faszyzmu państwo nie jest więc tylko celem ruchu, lecz narzędziem jakościowej zmiany skali i charakteru jego oddziaływania na społeczeństwo. Drugim podstawowym przypadkiem historycznym w porównawczych badaniach nad faszyzmem jest niemiecki narodowy socjalizm. Jego geneza wyrastała z innego układu warunków politycznych, społecznych i gospodarczych, choć wykazywała pewne podobieństwa do doświadczenia włoskiego. Klęska Niemiec w I wojnie światowej, traktat wersalski, osłabienie autorytetu tradycyjnych elit, kryzysy gospodarcze Republiki Weimarskiej, lęk przed rewolucją komunistyczną oraz radykalizacja nacjonalizmu stworzyły środowisko sprzyjające działalności organizacji skrajnie prawicowych. Szczególne znaczenie miała propaganda reinterpretująca wojenną klęskę jako rezultat wewnętrznej

zdrady. Mit „ciosu w plecy" pozwalał przenieść odpowiedzialność za katastrofę na przeciwników politycznych, środowiska republikańskie i społeczność żydowską, budując fundamenty zbiorowego resentymentu.

Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP) rozwijała się od 1920 roku jako ruch łączący skrajny nacjonalizm, rasizm, antysemityzm i antymarksizm z radykalnym odrzuceniem liberalnej demokracji. W przeciwieństwie do wczesnego faszyzmu włoskiego, doktryna rasowa i biologicznie definiowana przynależność do wspólnoty narodowej były w niemieckim narodowym socjalizmie obecne i kluczowe już od samego początku. Program NSDAP z 1920 roku zakładał wykluczenie Żydów z niemieckiej wspólnoty politycznej na podstawie kryteriów pochodzenia, co w późniejszej praktyce państwowej przerodziło się w rozbudowany system prawnej dyskryminacji, wywłaszczeń, segregacji, prześladowań i ostatecznie ludobójstwa.

Rozróżnienie pomiędzy faszyzmem włoskim a nazizmem niemieckim wymaga szczególnej precyzji. Nie może ono służyć moralnemu łagodzeniu reżimu Mussoliniego ani negowaniu obecności rasizmu, antysemityzmu czy przemocy kolonialnej w jego historii. Włochy prowadziły agresywną politykę imperialną, m.in. w Afryce, stosując represje wobec ludności podporządkowanej, a w 1938 roku przyjęły antysemickie ustawodawstwo rasowe, w znacznym stopniu wzorowane na rozwiązaniach nazistowskich.

Historyczne różnice dotyczą zatem miejsca poszczególnych komponentów ideologicznych w procesie powstawania obu ruchów, sposobów ich instytucjonalizacji oraz dynamiki radykalizacji, a nie prostego podziału na reżim represyjny i rzekomo umiarkowany. Przyjęcie nazizmu za jedyny wzorzec faszyzmu zawęziłoby kategorię badawczą do najbardziej ekstremalnego przypadku. Z drugiej strony całkowite utożsamienie obu zjawisk pomijałoby zasadnicze znaczenie niemieckiego rasowego antysemityzmu i ideologii biologicznie definiowanej wspólnoty narodowej. Właściwa analiza porównawcza powinna zatem rozróżniać cechy rodzinne, wspólne mechanizmy mobilizacji oraz właściwości specyficzne dla poszczególnych przypadków.

Instytucjonalizacja ideologii i pułapki definicyjne faszyzmu

Do pierwszej grupy można zaliczyć rewolucyjny ultranacjonalizm, antyliberalizm, masową mobilizację, kult przywództwa oraz przyzwolenie na przemoc polityczną. Do drugiej należą między innymi odmienne konfiguracje ideologii rasowej, stosunki z religią, pozycja tradycyjnych elit, organizacja gospodarki czy charakter polityki imperialnej. W przypadku Niemiec szczególnie

wyraźnie dostrzegalna jest przemiana ideologicznego wykluczenia w system prawa pozytywnego. Ustawy norymberskie z września 1935 roku wprowadziły podstawowe instrumenty prawnej segregacji ludności żydowskiej, ograniczając obywatelstwo i zakazując określonych relacji małżeńskich oraz seksualnych. W kolejnych latach administracja państwowa, sądy, organizacje zawodowe i aparat gospodarczy uczestniczyły w systematycznym pozbawianiu Żydów praw, majątku i możliwości funkcjonowania w życiu społecznym.

Przykład ten pokazuje, że faszystowska i nazistowska hierarchizacja wspólnoty nie jest jedynie sposobem komunikowania uprzedzeń. Po przejęciu aparatu państwowego może ona zostać przekształcona w kompleksowy mechanizm prawno-administracyjny, obejmujący klasyfikowanie ludzi, różnicowanie ich uprawnień oraz stosowanie przymusu wobec grup zdefiniowanych jako niepożądane. Jednocześnie proces narastania represji wskazuje na konieczność odróżnienia intencji ideologicznych od konkretnych mechanizmów ich realizacji; nie każde postanowienie wczesnego programu politycznego prowadzi do z góry określonego, nieuchronnego rezultatu instytucjonalnego.

System nazistowski rozwijał się poprzez wzajemne oddziaływanie decyzji przywództwa, inicjatyw urzędniczych, rywalizacji ośrodków władzy, presji wojennej i stopniowej radykalizacji. Historia Holokaustu nie powinna być zatem redukowana ani do mechanicznego wykonania jednego programu, ani do przypadkowego następstwa decyzji administracyjnych. Jej wyjaśnienie wymaga połączenia badań nad ideologią, instytucjami, sprawstwem, organizacją przemocy oraz warunkami historycznymi. Współczesna refleksja nad faszyzmem koncentruje się w dużej mierze wokół trudności ustalenia odpowiedniego poziomu ogólności definicji. Pojęcie zbyt wąskie obejmuje jedynie ograniczoną grupę przypadków, pomijając istotne podobieństwa między ruchami rozwijającymi się w różnych społeczeństwach. Z kolei pojęcie zbyt szerokie staje się synonimem autorytaryzmu, represyjności lub politycznego ekstremizmu. Problem ten odpowiada znanej w metodologii porównawczych nauk politycznych trudności rozciągania pojęć, określanej w literaturze anglojęzycznej jako conceptual stretching. Im więcej zjawisk obejmuje kategoria analityczna, tym większe ryzyko utraty właściwości pozwalających odróżnić jej desygnaty od innych przypadków.

Faszyzm jako mit narodowego odrodzenia i religia polityczna

Kluczową próbą rozwiązania tego problemu jest koncepcja Rogera Griffina, rozwinięta w pracy **The Nature of Fascism** z 1991 roku. Griffin zaproponował określenie faszyzmu jako ideologii, której

mityczny rdzeń stanowi palingenetyczna forma populistycznego ultranacjonalizmu. Greckie pojęcie **palingenesia** oznacza ponowne narodziny lub odrodzenie; w analizie Griffina odnosi się ono do mitu narodowej regeneracji po okresie postrzeganego rozkładu.

Nie chodzi tutaj o zwykłe postulaty poprawy gospodarki, odbudowy pozycji międzynarodowej czy zwiększenia sprawności instytucji. Faszystowski projekt odrodzenia ma charakter fundamentalny i epokowy – zakłada bowiem przezwyciężenie rzekomego kryzysu cywilizacyjnego poprzez stworzenie nowej wspólnoty politycznej, opartej na szczególnej hierarchii wartości, lojalności i przynależności. Podejście Griffina pozwala identyfikować faszystowski rdzeń ideologiczny niezależnie od zewnętrznych form organizacyjnych czy stopnia zaawansowania procesu zdobywania władzy. Ruch może zatem wyznawać faszystowską ideologię, nie dysponując jeszcze aparatem państwowym, rozbudowanymi formacjami paramilitarnymi ani masowym poparciem wyborczym. Definicja palingenezy umożliwia więc rozpoznanie faszyzmu jako projektu politycznego istniejącego jeszcze przed ustanowieniem reżimu. Wymaga to jednak odróżnienia zwykłej retoryki narodowej od radykalnego mitu regeneracji, którego realizacja uzasadnia całkowitą przebudowę porządku politycznego.

Ograniczenia tej koncepcji wynikają głównie z trudności w ustaleniu momentu, w którym ideologia narodowego odrodzenia przekracza granice radykalnego nacjonalizmu i staje się faszyzmem. Ruchy narodowowyzwoleńcze, antykolonialne, republikańskie czy konserwatywne mogą odwoływać się do potrzeby odrodzenia wspólnoty, nie postulując przy tym ustanowienia totalizującego porządku politycznego. Samo istnienie mitu regeneracji nie jest zatem wystarczającą podstawą kwalifikacji; kluczowe jest jego powiązanie z rewolucyjnym ultranacjonalizmem, koncepcją politycznej jedności, stosunkiem do pluralizmu oraz legitymizacją wykluczenia i przemocy. Naukowa użyteczność definicji Griffina zależy więc od rygorystycznego uwzględnienia wszystkich komponentów jego modelu.

Inną perspektywę reprezentuje Emilio Gentile, który w badaniach nad faszyzmem rozwinął koncepcję sakralizacji polityki i religii politycznej. W tym ujęciu faszyzm nie jest jedynie systemem propagandowego wykorzystywania symboli religijnych, lecz próbą nadania polityce funkcji organizowania ostatecznego sensu ludzkiego życia. Naród, państwo, partia i przywódca stają się obiektami szczególnej czci, a rytuały, przysięgi i symbole służą budowaniu wspólnoty, w której lojalność polityczna zyskuje rangę obowiązku moralnego. Proces ten wyjaśnia, dlaczego faszyzm nie ograniczał się do zarządzania administracją i aparatem przymusu, lecz dążył do formowania przekonań, emocji oraz codziennych praktyk społecznych.

Koncepcja religii politycznej pozwala ponadto powiązać historyczny faszyzm z antropologicznym problemem zbiorowego sacrum. O ile w tradycyjnych wspólnotach religijnych sacrum może być

źródłem norm przekraczających bieżący porządek polityczny, o tyle sakralizacja państwa i narodu nadaje konkretnej organizacji historycznej znaczenie niemal absolutne. W rezultacie przeciwnik polityczny przestaje być jedynie konkurentem w sporze o władzę, a staje się zagrożeniem dla wartości uznanych za święte. Zmienia to strukturę konfliktu społecznego: kompromis nie jest już uzgodnieniem sprzecznych interesów, lecz interpretowany jest jako zdrada wspólnoty.

Warto jednak zaznaczyć, że religijna symbolika sama w sobie nie jest wystarczającym kryterium rozpoznania faszyzmu. Sakralizacja polityki występowała także w innych ustrojach i ruchach ideologicznych, dlatego wymaga analizy w powiązaniu z konkretnymi treściami doktrynalnymi i instytucjonalnymi. Odmienne przesunięcie perspektywy badawczej proponuje Robert Paxton.

Faszyzm jako proces mobilizacji emocjonalnej i komunikacyjnej

Zamiast poszukiwać przede wszystkim ideologicznego minimum faszyzmu, autor postuluje analizę sposobów jego praktycznego działania, kolejnych stadiów rozwoju oraz relacji z istniejącymi elitami społecznymi. W artykule The Five Stages of Fascism (1998), a następnie w książce The Anatomy of Fascism (2004), przedstawia procesualne ujęcie faszyzmu, uwzględniające etapy tworzenia ruchu, jego zakorzenienia, zdobycia i sprawowania władzy, aż po radykalizację lub entropię. Takie podejście pozwala dostrzec, że ruch faszystowski może zatrzymać się na konkretnym etapie, ponieść porażkę, zmienić strategię lub zachować pewne właściwości w nowych warunkach politycznych. W perspektywie Paxtona kluczowe znaczenie zyskują „mobilizujących namiętności" — zbiorowe emocje, przekonania i wyobrażenia, które pozwalają ruchowi uzasadniać działania i integrować zwolenników. Należą do nich między innymi obsesyjne przekonanie o kryzysie wspólnoty, poczucie historycznej krzywdy, lęk przed degradacją grupy, wizja konieczności oczyszczenia narodu oraz przyzwolenie na przemoc wobec wskazanych przeciwników. Mechanizmy te nie ograniczają się do sfery deklaracji; nabierają politycznego znaczenia wtedy, gdy stają się podstawą zbiorowego działania, uzasadniają stosowanie nadzwyczajnych środków i sprzyjają sojuszom z ośrodkami władzy zdolnymi zrealizować zamierzenia ruchu.

Z tego względu ujęcie Paxtona szczególnie dobrze uzupełnia teorię Griffina. Podczas gdy ta druga pomaga rozpoznać ideologiczny rdzeń ruchu, koncepcja Paxtona pozwala zrozumieć, jak idee przekładają się na organizację, przemoc i przejmowanie instytucji. Nie należy jednak utożsamiać tych perspektyw ani redukować jednej do drugiej. Ideologia narodowego odrodzenia może rozwijać się bez skutecznej strategii zdobywania władzy, natomiast techniki autorytarnej mobilizacji mogą

występować w ruchach niespełniających kryteriów faszyzmu. Dopiero zestawienie treści ideologicznych z praktykami politycznymi daje wiarygodny obraz badanego zjawiska.

Istotny wkład do tej dyskusji wnosi także Umberto Eco, który w eseju Ur-Fascism (1995) przedstawił koncepcję trwałych właściwości kulturowych sprzyjających odradzaniu się faszystowskich form myślenia. W jego analizie szczególną rolę odgrywają: kult tradycji, nieufność wobec krytyki intelektualnej, utożsamianie niezgody ze zdradą, lęk przed różnorodnością, obsesja spiskowa, kult heroizmu oraz specyficzna organizacja języka politycznego. Eco wskazuje jednocześnie na ideologiczną niespójność historycznych faszyzmów, które łączyły sprzeczne przekonania, by skuteczniej mobilizować zbiorowe emocje. Koncepcja ta pozostaje inspirującą typologią mechanizmów kulturowych, lecz nie powinna służyć jako sztywny test diagnostyczny, pozwalający automatycznie stwierdzić istnienie faszyzmu na podstawie kilku cech.

Współczesną kontynuację tych badań stanowi twórczość Jasona Stanleya, zwłaszcza książka How Fascism Works (2018). Stanley analizuje organizowanie polityki poprzez mitologizację przeszłości, propagandę, niszczenie wiarygodności wiedzy, hierarchizację wspólnoty, wzmacnianie poczucia zbiorowej krzywdy i instrumentalizację prawa. Wartość tego podejścia tkwi w połączeniu historii ideologii z analizą praktyk komunikacyjnych i społecznych, które mogą pojawiać się również we współczesnych demokracjach. Należy jednak pamiętać, że poszczególne techniki opisane przez Stanleya występują w wielu ruchach politycznych i nie stanowią samodzielnego dowodu na faszyzm.

Faszyzm a inne formy dominacji politycznej

Ich wartość diagnostyczna zależy od konfiguracji, intensywności i kontekstu oraz związku z projektem politycznego podporządkowania. Prawidłowe rozpoznanie faszyzmu wymaga zatem odróżnienia go od zjawisk pokrewnych: totalitaryzmu, autorytaryzmu, nacjonalizmu i populizmu. Ponieważ kategorie te odnoszą się do różnych poziomów rzeczywistości politycznej, ich bezpośrednie utożsamianie prowadzi do błędów analitycznych.

Faszyzm stanowi konkretną rodzinę ideologii i praktyk politycznych, podczas gdy totalitaryzm opisuje formę dążenia do wszechogarniającej kontroli nad społeczeństwem. Autorytaryzm dotyczy przede wszystkim struktury władzy i ograniczeń konkurencji politycznej, natomiast populizm jest sposobem konstruowania relacji między ludem a elitami. Nacjonalizm z kolei obejmuje znacznie szerszy zbiór przekonań o politycznej doniosłości narodu, które mogą współistnieć zarówno z systemami demokratycznymi i liberalnymi, jak i autorytarnymi czy faszystowskimi. W klasycznej teorii Juana Linza system autorytarny charakteryzuje się ograniczonym pluralizmem politycznym,

brakiem w pełni rozwiniętej ideologii (w sensie właściwym modelom totalitarnym) oraz specyficznymi wzorami mobilizacji społecznej. Totalitaryzm wiąże się natomiast z ambicją podporządkowania niemal wszystkich obszarów życia zbiorowego jednej ideologii, organizacji i strukturze władzy. Różnica ta nie sprowadza się jedynie do liczby represji czy stopnia okrucieństwa aparatu państwowego; dotyczy ona charakteru relacji między społeczeństwem a instytucjami, roli autonomicznych organizacji oraz tego, w jakim stopniu władza dąży do aktywnego formowania przekonań i zachowań obywateli.

Choć faszyzm może zmierzać do ustanowienia porządku totalitarnego, nie każde państwo autorytarne posiadało faszystowską ideologię. W tym kontekście pomocne są porównania z frankizmem w Hiszpanii oraz portugalskim Estado Novo. Reżimy te stosowały represje i ograniczały pluralizm, współpracując w różnym stopniu z radykalną prawicą, jednak ich struktura i cele nie były tożsame z włoskim faszyzmem czy niemieckim narodowym socjalizmem. Współczesne badania porównawcze nad dyktaturami iberyjskimi podkreślają konieczność odróżniania autorytarnych porządków konserwatywnych od rewolucyjnych projektów faszystowskich.

Jeszcze szerszą kategorią jest populizm, rozumiany m.in. w tradycji Casa Muddego jako ideologia o niewielkiej liczbie samodzielnych założeń, oparta na przeciwstawieniu moralnie idealizowanego ludu skorumpowanym elitom oraz postulacie wyrażania autentycznej woli zbiorowej. Populizm może łączyć się z różnymi systemami myślowymi, występować po obu stronach sceny politycznej i przyjmować formy zarówno demokratyczne, jak i antypluralistyczne. Z tego względu sama krytyka elit, odwołanie do suwerenności ludu czy żądanie zmiany systemu nie wystarczają, by uznać dany ruch za faszystowski. Granica analityczna przebiega tam, gdzie roszczenie do wyłącznego reprezentowania narodu łączy się z projektem jego rewolucyjnej regeneracji, eliminacją pluralizmu oraz podporządkowaniem praw jednostki nadrzędnej wspólnocie politycznej. Warto jednak pamiętać, że cechy te zawsze wymagają analizy empirycznej i kontekstualnej.

Kluczowe pozostają zatem: organizacja ruchu, stosunek do przemocy, koncepcja przywództwa, charakter nacjonalizmu oraz sposób traktowania przeciwników. Podobieństwo retoryczne nie oznacza automatycznie tożsamości ideologicznej, podobnie jak formalne deklarowanie przywiązania do demokracji nie jest dowodem respektowania jej instytucjonalnych zasad.

Typ idealny i kolonialne źródła faszyzmu

Problem definicyjny można ująć szerzej, odwołując się do metodologii Maxa Webera i koncepcji typów idealnych. Typ idealny nie jest statystycznym obrazem rzeczywistości ani wzorcem moralnie pożądanym; to konstrukcja analityczna, która poprzez świadome uwydatnienie określonych cech

pozwala porównywać konkretne przypadki historyczne. Zastosowanie tej metody w badaniach nad faszyzmem umożliwia wyodrębnienie kluczowych właściwości bez zakładania, że każdy ruch czy państwo musi odtwarzać je w identycznym natężeniu i konfiguracji. Konieczne jest jednak precyzyjne określenie kryteriów zaliczania przypadków do badanego zbioru, aby typ idealny nie stał się zbyt elastycznym narzędziem, pozwalającym na dowolne rozszerzanie jego zakresu.

Na potrzeby dalszej analizy za najbardziej uzasadnione uznaje autor rozróżnienie faszyzmu jako ideologii, ruchu politycznego, procesu zdobywania władzy oraz reżimu państwowego. Na pierwszym poziomie kluczową rolę odgrywa ultranacjonalistyczny mit odrodzenia, sprzężony z antypluralistycznym wyobrażeniem wspólnoty. Na drugim istotne stają się organizacja, przywództwo, mobilizacja namiętności i stosunek do przemocy. Trzeci poziom obejmuje praktyczne strategie współpracy lub konfrontacji z istniejącymi elitami i instytucjami. Czwarty zaś odnosi się do faktycznego podporządkowania państwa projektowi ideologicznemu oraz wprowadzenia mechanizmów trwałej dominacji politycznej.

Taki układ nie jest alternatywną, arbitralną definicją faszyzmu, lecz syntetycznym schematem porządkującym, inspirowanym przede wszystkim pracami Griffina, Gentilego i Paxtona. Historyczna genealogia faszyzmu wymaga jednak wyjścia poza perspektywę ograniczoną do wewnętrznych przemian społeczeństw europejskich. W refleksji Aimé Césaire'a, szczególnie w „Discours sur le colonialisme” z 1950 roku, zasadnicze znaczenie zyskuje relacja między europejskim kolonializmem a rozwojem nowoczesnych form przemocy politycznej. Césaire kwestionował przekonanie, że nazizm był całkowicie niezrozumiałym wyjątkiem w dziejach cywilizacji europejskiej. Wskazywał, że mocarstwa kolonialne przez lata akceptowały praktyki dehumanizacji, hierarchizacji rasowej i przemocy wobec ludności podporządkowanej, a metody te mogły następnie przenikać do kultury politycznej metropolii. Argument ten miał wymiar zarówno historyczny, jak i moralny, gdyż obnażał napięcie między deklarowanym uniwersalizmem praw człowieka a praktyką odmawiania tych praw mieszkańcom kolonii.

Koncepcja określana współcześnie mianem kolonialnego efektu bumerangu zakłada, że przemoc stosowana wobec podporządkowanych społeczności wpływa na normy, praktyki administracyjne i wyobrażenia moralne społeczeństwa dominującego. Nie chodzi tu wyłącznie o techniczny transfer instrumentów przymusu z kolonii do metropolii, lecz o długofalowe oswajanie zbiorowości z nierównym statusem moralnym ludzi, selektywnym stosowaniem praw i przyzwoleniem na przemoc wobec określonych grup.

Kolonialne korzenie i segmentacja moralna jako podłoże faszyzmu

W tym ujęciu faszyzm można badać jako szczególną historyczną konfigurację mechanizmów dominacji, które wcześniej występowały w imperialnych stosunkach podporządkowania. Interpretacja ta wybrzmiała również w refleksji Frantza Fanona i pozostaje przedmiotem współczesnych badań nad związkiem kolonializmu, struktur afektywnych oraz przemocy politycznej.

Rozważania Césaire'a mają istotne znaczenie dla pytania o społeczne warunki istnienia faszyzmu, jednak wymagają one krytycznego podejścia. Historyczne podobieństwo metod kolonialnych i faszystowskich nie rozstrzyga automatycznie o ich bezpośredniej zależności przyczynowej ani o tożsamości obu systemów. Kolonializm obejmował przecież różnorodne formy dominacji, a jego dzieje sięgają okresów znacznie wcześniejszych niż powstanie faszyzmu jako nowoczesnej ideologii politycznej. Nie każda potęga kolonialna przekształciła się w państwo faszystowskie, podobnie jak ruch faszystowski nie musi wyrastać wyłącznie z doświadczenia rozbudowanej historii imperialnej. Teza kolonialnego bumerangu powinna być zatem traktowana jako ważna hipoteza historyczna, kulturowa i polityczno-filozoficzna, która wymaga wskazania konkretnych kanałów transmisji praktyk oraz odpowiednich warunków społecznych. Z tej perspektywy kluczowe staje się rozróżnienie pomiędzy moralną normalizacją nierówności a instytucjonalnym ustanowieniem faszyzmu. Społeczeństwo może bowiem akceptować głęboką hierarchizację praw i dehumanizację części ludzi, nie posiadając jednocześnie faszystowskiego ruchu politycznego. Podobnie określone formy przemocy kolonialnej mogą współistnieć z liberalnymi instytucjami konstytucyjnymi obowiązującymi w metropolii.

Nie oznacza to jednak zaniku zasadniczej sprzeczności normatywnej. Przeciwnie – wskazuje na możliwość segmentacji porządku moralnego, w którym uniwersalne zasady godności i równości stosowane są selektywnie, zależnie od statusu politycznego, pochodzenia lub miejsca zamieszkania jednostki. Tego rodzaju segmentacja stanowi jeden z fundamentalnych problemów współczesnej teorii praw człowieka. Uniwersalność godności zakłada bowiem, że podstawowa wartość człowieka nie wynika z jego przynależności narodowej, pozycji klasowej, wyznania, płci ani użyteczności gospodarczej. Faszyzm, podobnie jak inne ideologie skrajnej dominacji, kwestionuje tę zasadę, uzależniając dostęp do praw od pozycji jednostki w hierarchicznie zorganizowanej wspólnocie. Mechanizm ten nie przesądza jeszcze o wystąpieniu faszyzmu w sensie ścisłym, ale stanowi istotny komponent jego społecznego i normatywnego podłoża. W późniejszej analizie szczegółowej konieczne będzie zatem zbadanie, w jaki sposób hierarchizacja moralna zostaje przekształcona w

ideologię polityczną, a następnie w system prawny i administracyjny. Dotychczasowe rozważania wskazują na potrzebę istotnego przesunięcia punktu ciężkości analizy.

Faszyzm jako splot mechanizmów społecznych i ideologicznych

Historyczny faszyzm nie był produktem jednego projektu intelektualnego ani nieuchronną konsekwencją kryzysu gospodarczego, wojny czy przemian społecznych. Jego narodziny wymagały szczególnej koniunkcji idei, emocji zbiorowych, organizacji politycznych i interesów ekonomicznych, a także dostępnych technik przemocy oraz decyzji konkretnych elit. Ta złożoność sprawia, że badanie faszyzmu wyłącznie przez pryzmat biografii dyktatorów lub historii partii okazuje się niewystarczające.

Konieczne jest rozpoznanie społecznych mechanizmów, które pozwalają określonym ideologiom zyskać masową atrakcyjność i wytwarzać trwałe zobowiązania między uczestnikami ruchu. Na tym poziomie kluczowe są ustalenia psychologii społecznej dotyczące identyfikacji grupowej, konformizmu, dominacji i moralnego wykluczania. Nie należy jednak szukać jednej ponadczasowej cechy psychologicznej, która automatycznie predestynowałaby ludzi do faszyzmu. Osobowość, przekonania polityczne i zachowania społeczne kształtują się w interakcji z otoczeniem instytucjonalnym, doświadczeniem życiowym, normami kulturowymi i strukturą dostępnych możliwości działania.

Z tego względu jednostka może przejawiać autorytarne przekonania, nie uczestnicząc w ruchu faszystowskim, podczas gdy udział w organizacji ekstremistycznej może wynikać z różnych motywacji: ideologicznego zaangażowania, poszukiwania przynależności, kariery, oportunizmu, lęku, przymusu lub konformizmu. Faszystowskiej mobilizacji nie można zatem sprowadzić do sumy indywidualnych uprzedzeń. Wspólnota polityczna posiada bowiem właściwości wyłaniające się z interakcji jej uczestników, których nie da się wyjaśnić wyłącznie analizą jednostkowych cech psychologicznych. Procesy grupowe mogą wzmacniać przekonania, zmieniać normy dopuszczalnego zachowania i przekształcać odpowiedzialność moralną. Szczególnego znaczenia nabiera wówczas rola przywództwa, norm organizacyjnych, sankcji społecznych oraz mechanizmów informacyjnych. Człowiek, który w odosobnieniu nie zaakceptowałby określonych form przemocy, może zacząć je tolerować w warunkach grupowego przyzwolenia, autoryzacji przez lidera lub przekonania, że służy nadrzędnemu dobru wspólnoty.

Nie jest to jednak proces nieunikniony; jego intensywność zależy od wielu czynników sytuacyjnych. W tak zarysowanej perspektywie pojęcie toksyczności zbiorowości wymaga dalszej operacjonalizacji. Nie może ono pełnić funkcji moralnego epitetu ani zastępować analizy empirycznej. Staje się użyteczne dopiero w odniesieniu do konkretnych mechanizmów, takich jak systematyczna dehumanizacja, uzależnianie godności człowieka od przynależności grupowej, normalizacja przemocy wobec przeciwników, eliminowanie wewnętrznej krytyki, utożsamianie lojalności z bezwarunkowym posłuszeństwem oraz tworzenie norm usprawiedliwiających dyskryminację. Występowanie tych mechanizmów można badać w różnych środowiskach społecznych, przy czym ich obecność nie musi jeszcze oznaczać faszyzmu. Dopiero połączenie ich z właściwym projektem ideologicznym i politycznym pozwala przejść od diagnozy autorytarnych wzorców funkcjonowania grupy do analizy faszystowskiej mobilizacji. Takie rozróżnienie pozwala uniknąć dwóch przeciwstawnych błędów poznawczych.

Pierwszy polega na przekonaniu, że faszyzm jest zjawiskiem całkowicie zewnętrznym wobec zwyczajnego życia społecznego, możliwym do rozpoznania dopiero po pojawieniu się dyktatury i jawnego terroru państwowego. Drugi sprowadza faszyzm do dowolnej postaci społecznej nietolerancji lub autorytarnej relacji między jednostkami, zacierając jego specyfikę historyczną i polityczną. Naukowo defensywne stanowisko wymaga uznania ciągłości niektórych mechanizmów psychologicznych i społecznych, przy jednoczesnym zachowaniu rozróżnienia pomiędzy ich występowaniem a powstaniem konkretnej ideologii i ruchu politycznego. Współczesne badania nad faszyzmem powinny zatem łączyć dwa porządki poznania. Pierwszy, historyczno-instytucjonalny, pozwala ustalić, czym faszyzm rzeczywiście był i w jaki sposób przekształcał instytucje państwa. Drugi, społeczno-antropologiczny, umożliwia analizowanie mechanizmów zbiorowego działania, które nie są właściwe wyłącznie faszyzmowi, lecz mogą stać się istotnymi komponentami jego mobilizacji. Zestawienie obu perspektyw otwiera drogę do odpowiedzi na pytanie, dlaczego określone namiętności zbiorowe przybierają niekiedy postać demokratycznej solidarności, a w innych warunkach zostają podporządkowane projektom przemocy i dominacji.

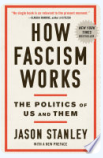
Zagadnienie to prowadzi bezpośrednio do antropologicznego i psychologicznego wymiaru faszyzmu, który wymaga osobnego opracowania. Analiza historyczna pozwoliła autorowi książki zidentyfikować podstawowe warunki powstania ruchów faszystowskich oraz wykazać, że ich polityczna tożsamość może kształtować się przed ustanowieniem autorytarnego państwa.

Pozostaje jednak wyjaśnić kluczową kwestię: w jaki sposób ludzie tworzący wspólnoty służące zaspokajaniu potrzeb bezpieczeństwa i przynależności, mogą przekształcać je w struktury moralnego wykluczania i przemocy. Odpowiedź wymaga przejścia od historii ideologii do badań

nad społeczną naturą człowieka oraz warunkami, w których potrzeba solidarności zaczyna współistnieć z pragnieniem dominacji.

> W tym miejscu kończy się historia instytucji, a zaczyna pytanie o mroczną stronę ludzkiej natury. Czy potrzeba wspólnoty i bezpieczeństwa jest nierozerwalnie spleciona z pragnieniem dominacji nad Innym? Być może faszyzm nie jest anomalią historyczną, lecz stałym ryzykiem wpisanym w samą strukturę ludzkiej solidarności.

Inspiracje

[1]

"How Fascism Works Jason Stanley" Jason Stanley

Random House | ISBN: 9780525511847

Jason Stanley (ur. 1969) jest amerykańskim filozofem i profesorem filozofii im. Jacoba Urowsky'ego na Uniwersytecie Yale'a. Wcześniej zajmował stanowiska wykładowcy na Uniwersytecie Rutgersa, Uniwersytecie Michigan i Uniwersytecie Cornella, uzyskując doktorat z filozofii w Massachusetts Institute of Technology w 1995 roku. Stanley specjalizuje się w epistemologii, filozofii języka i filozofii politycznej. Jego wczesne prace badawcze wniosły fundamentalny wkład w kontekstualizm, semantykę lingwistyczną i teorię poznania, w szczególności rozwijając intelektualizm dotyczący know-how i inwariantyzmu względnego. W późniejszej karierze Stanley rozszerzył swoje badania na epistemologię polityczną i filozofię społeczną, zyskując szerokie uznanie za krytyczne analizy współczesnej propagandy, odejścia od demokracji, kontrowersji wokół wolności słowa i mechanizmów autorytarnych.

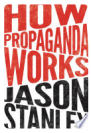
Jason Stanley *(born 1969) is an American philosopher and the Jacob Urowsky Professor of Philosophy at Yale University. He previously held faculty positions at Rutgers University, the University of Michigan, and Cornell University, having completed his Ph.D. in philosophy at the Massachusetts Institute of Technology in 1995. Stanley specializes in epistemology, the philosophy of language, and political philosophy. His early scholarship made foundational contributions to contextualism, linguistic semantics, and the theory of knowledge, notably advancing intellectualism regarding know-how and interest-relative invariantism. In his later career, Stanley expanded his research into political epistemology and social philosophy, earning wide acclaim for his critical examinations of modern propaganda, democratic backsliding, free speech controversies, and authoritarian mechanisms.*

Yale University

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autora i dzieła przywołane w tekście:

[1] "How Propaganda Works"

Jason Stanley

2015 | Princeton University Press | ISBN: 9780691173429

[2] "Know How"

Jason Stanley

2011 | OUP Oxford | ISBN: 9780191619618

[3] "Language in Context"

Jason Stanley

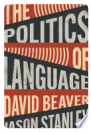
2007 | OUP Oxford | ISBN: 9780191527555

[4] "Erasing History"

Jason Stanley

2024 | Simon and Schuster | ISBN: 9781668056912

[5] "The Politics of Language"

David Beaver, Jason Stanley

2023 | Princeton University Press | ISBN: 9780691242743

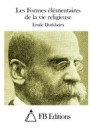

[6] "Knowledge and Practical Interests"

Jason Stanley

2005 | Oxford University Press | ISBN: 9780199230433

Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:

[7] "Les Formes élémentaires de la vie religieuse"

Émile Durkheim

CreateSpace | ISBN: 9781514325261

[8] "The Doctrine of Fascism"

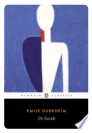
Benito Mussolini

Createspace Independent Publishing Platform | ISBN: 9781478370918

[9] "The Speaking of Benito Mussolini from 1922-1936"

Ralph Michael Cappuccilli, Benito Mussolini

1967

[10] "Suicide"

Émile Durkheim

Penguin UK | ISBN: 9780141915340

[11] "The City"

Max Weber

[12] "The rational and social Foundations of music"

Max Weber

ISBN: 9780809300150

[13] "Basic concepts in sociology"

Max Weber

[14] "The Syndicalist Tradition and Italian Fascism"

David D. Roberts

1979

[15] "Reflections on Violence"

Georges Sorel

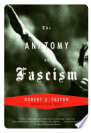
ISBN: 9781107112742

[16] "Ḥaḍārat Al-ʻArab (Hindawi Foundation)"

Gustave Le Bon

[17] "The Nationalization of the Masses"

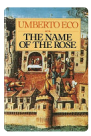
George L. Mosse

[18] "The Anatomy of Fascism"

Robert Paxton

Vintage | ISBN: 9780307428127

[19] "The Name of the Rose"

Umberto Eco

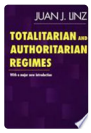
1983 | HarperVia | ISBN: 9780151446476

[20] "A Theory of Semiotics"

Umberto Eco

Indiana University Press | ISBN: 9780253202178

[21] "Totalitarian and Authoritarian Regimes"

Juan Linz

Lynne Rienner Publishers | ISBN: 9781555878900

[22] "Populism: A Very Short Introduction"

Cas Mudde

2017 | Oxford University Press | ISBN: 9780190234881

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] "FROM 'POLITICS AS A VOCATION'"

Max Weber

1991 | Edinburgh University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781474469654-020

Źródło

[2] "The Political And Social Doctrine Of Fascism"

Benito Mussolini

1933 | The Political Quarterly | DOI: 10.1111/j.1467-923x.1933.tb02289.x

Źródło

[3] "44. The Doctrine of Fascism"

Benito Mussolini

2003 | Rowman & Littlefield Publishers eBooks | DOI: 10.5040/9798216384663.ch-0014

Źródło

[4] "Fascism : doctrine and institutions"

Benito Mussolini

1935

Źródło

[5] "The Doctrine of Fascism"

B. Mussolini

2012 | Ideals and Ideologies | DOI: 10.4324/9780429286827-56

Źródło

[6] "The Nature of Fascism"

Roger Griffin

2013 | Routledge eBooks | DOI: 10.4324/9781315003627

Źródło

[7] "Modernism and Fascism"

Roger Griffin

2007 | Palgrave Macmillan UK eBooks | DOI: 10.1057/9780230596122

Źródło

[8] "Fascism"

Roger Griffin

1995 | DOI: 10.1093/oso/9780192892492.001.0001

Źródło

[9] "The Oxford Handbook of Fascism"

Roger Griffin

2009 | The English Historical Review | DOI: 10.1093/ehr/cep293

Źródło

[10] "THE ELEMENTARY FORMS OF RELIGIOUS LIFE"

Émile Durkheim, Joseph Ward Swain

1916 | AJN American Journal of Nursing | DOI: 10.1097/00000446-191609000-00024

Źródło

[11] "De la division du travail social"

Émile Durkheim

2013 | Presses Universitaires de France eBooks | DOI: 10.3917/puf.durk.2013.01

Źródło

[12] "Professional Ethics and Civic Morals."

Melvin Richter, Émile Durkheim, Cornelia Brookfield

1958 | American Sociological Review | DOI: 10.2307/2089063

Źródło

[13] **"Moral Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education."**

Abraham Edel, Émile Durkheim, Paul Fauconnet, Everett K. Wilson, Herman Schnurer

1962 | American Sociological Review | DOI: 10.2307/2089690

Źródło

[14] **"Methodology of Social Sciences"**

Max Weber

2017 | Routledge eBooks | DOI: 10.4324/9781315124445

Źródło

[15] **"The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism: and Other Writings"**

Max Weber, Peter Baehr, Gordon C. Wells

1905 | Digital Commons - Lingnan (Lingnan University)

Źródło

[16] **"Methodology of the Social Sciences"**

Donald G. MacRae, Max Weber

1950 | British Journal of Sociology | DOI: 10.2307/587311

Źródło

[17] **"The Will to Power"**

Friedrich Nietzsche

1901

Źródło

[18] **"Nietzsche: The Birth of Tragedy and Other Writings"**

Friedrich Nietzsche, Raymond Geuss, Ronald Speirs

1999

Źródło

[19] **"The Birth of Tragedy and The Genealogy of Morals"**

Friedrich Nietzsche

1956

Źródło

[20] "Nietzsche: The Anti-Christ, Ecce Homo, Twilight of the Idols: And Other Writings"

Friedrich Nietzsche, Aaron Ridley, Judith Norman

2005

Źródło

[21] "The influence of ideas in national conflicts."

Gustave Le Bon

1921 | The world in revolt: A psychological study of our times. | DOI: 10.1037/14453-006

Źródło

[22] "The Part Played by Mystic Influences in The Genesis of The War. The Hegemony Ideal"

Hanna Martha, Louis H. Irving, G. Le Bon

2018 | DOI: 10.4324/9781351307727-14

Źródło

[23] "Which Came First, Fascism or Misogyny?"

Laura U. Marks

2020 | Spectres of Fascism | DOI: 10.2307/j.ctvxrpzqv.11

Źródło

[24] "George L. Mosse. The Fascist Revolution: Toward a General Theory of Fascism. New York: Howard Fertig. 1999. Pp. xviii, 230. $35.00"

Zeev Sternhell, George L. Mosse

2000 | The American Historical Review | DOI: 10.1086/ahr/105.3.882

Źródło

[25] "The Struggle for Sovereignty in England: From the Reign of Queen Elizabeth to the Petition of Right"

Franklin L. Baumer, George L. Mosse

1951 | The American Historical Review | DOI: 10.1086/ahr/56.4.868

Źródło

[26] "The Fascisti exposed : a year of Fascist domination"

Giacomo Matteotti, E. W. Dickes

1924 | University of Michigan Library Repository

Źródło

[27] "Politics as Religion"

Emilio Gentile

2006 | Princeton University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781400827213

Źródło

[28] "Fascism as Political Religion"

Emilio Gentile

1990 | Journal of Contemporary History | DOI: 10.1177/002200949002500204

Źródło

[29] "The Sacralisation of politics: Definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism"

Emilio Gentile, Robert Mallett

2000 | Politics Religion & Ideology | DOI: 10.1080/14690760008406923

Źródło

[30] "The Struggle for Modernity: Nationalism, Futurism, and Fascism"

Emilio Gentile

2003 | Praeger eBooks | DOI: 10.5040/9798216020189

Źródło

[31] "The Five Stages of Fascism*"

Robert O. Paxton

2017 | Fascism | DOI: 10.4324/9781351158367-4

Źródło

[32] "4 The Five Stages of Fascism"

Robert O. Paxton

2022 | France in the Era of Fascism | DOI: 10.1515/9781782389569-006

Źródło

[33] "Pathways to Fascism"

Robert Paxton

2012 | New Left Review | DOI: 10.64590/ywd

Źródło

[34] "Legitimacy of Democracy and the Socioeconomic System"

J. Linz

2019 | Comparing Pluralist Democracies | DOI: 10.4324/9780429036620-3

Źródło

[35] "Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union, and Yugoslavia"

J. Linz, A. Stepan

2021 | Exit from Communism | DOI: 10.4324/9780429337192-7

Źródło

[36] "Democracies, Autocracies, and Political Stability Democracies, Autocracies, and Political Stability"

S. Huntington, J. Linz, G. O'Donnell

2022

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: cb6b6126-cd37-4c77-8ffa-a4f1a7107879